

УДК 336.27

Футерко О.І., аспірант

Державна навчально-наукова установа «Академія фінансового управління»

БОРГОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

В статті визначено основні показники, які характеризують рівень боргової безпеки, вказано на деякі фактори впливу. Запропоновано можливі шляхи покращення боргової безпеки.

Ключові слова: державний борг, гарантований державою борг, боргова безпека, обслуговування боргу.

Futerko O.I.

THE SECURITY DEBT OF THE UKRAINE

The paper identifies the key parameters of the debt security and indicates some impacts. It offers a possible ways to improve the debt security. Problems of ensuring debt security under conditions of constant increasing of the public debt are among the key in characterizing the the financial system of Ukraine. With high debt burden increases dependence on foreign creditors and risks influence both external and internal factors. In parallel, increasing the cost of servicing debt, leading to an increase in the budget deficit. The main purpose of debt policy should be effective, appropriate use, monitoring of returning and servicing of external resources in order to finance economic development.

Key words: national debt, guaranteed debt, debt security, debt servicing.

Футерко О.И.

ДОЛГОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ УКРАИНЫ

В статье определены основные показатели, характеризующие уровень долговой безопасности, также указано на некоторые факторы влияния. Предложены возможные пути улучшения долговой безопасности.

Ключевые слова: государственный долг, гарантированный государством долг, долговая безопасность, обслуживание долга.

Постановка проблеми загальному у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Проблеми забезпечення боргової безпеки в умовах постійного нарощення державного боргу є одними з ключових при характеристиці функціонування фінансової системи України. При високому борговому навантаженні підвищується залежність від іноземних кредиторів та ризику впливу як зовнішніх так і внутрішніх факторів. Паралельно зростають витрати на обслуговування заборгованості, що приводить до зростання бюджетного дефіциту. Позикове фінансування недостаті державних ресурсів є фактором подальшого зростання дефіциту і державного боргу. Утворюється своєрідна ланцюгова реакція, яка без відповідних заходів бюджетної політики з боку уряду приводить до погіршення платоспроможності та загрози державного дефолту. Зростання державного боргу більш, ніж у 5 разів та переважання в його структурі зовнішньої складової вказує на актуальність дослідження.

Проблеми, що стосуються управління державним боргом висвітлені в наукових працях В. Андрущенка, О. Барановського, О. Василик, Т. Вахненко, В. Гейця, І. Лютого, В. Мунтіяна, В. Опаріна, Ю.В. Пасічника, В. Федосова, О.В. Царука, С.І. Юрія. Але при цьому залишається достатньо багато дискусійних питань щодо доцільності залучення, вибору джерел в розрізі внутрішніх та зовнішніх запозичень та оцінці позитивних і негативних наслідків їх використання, що приводить до подальших досліджень в даній сфері.

Ціль статті є визначення ряду показників, що характеризують рівень боргової безпеки та пропозиція окремих заходів щодо їх покращення.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Практика позикового фінансування бюджетного дефіциту характерна для більшості країн світу. Як наслідок світової фінансової кризи державний борг у відношенні до ВВП для США зріс з 55,5% до 77%, Японії – з 153,1% до 175,0%, Франції – з 73,3% до 88,4%, Білорусії – з 10,7% до 19%, Іспанії з 34,2% до 48,4%, Португалії з 78,8% до 94,5% в 2008 та 2010 роках відповідно.[1] Міжнародними стандартами прийнято, що відношення

боргу до ВВП не повинно перевищувати 60%. За даними Європейської комісії та Світового банку можна зробити припущення, що для розвинених країн характерний вищий рівень відношення державного боргу до ВВП, ніж для країн, що розвиваються.

Країни з високим рівнем доходу потенційно мають кращі можливості обслуговувати вищий об'єм державного боргу, ніж країни, що розвиваються. Тому встановлення єдиного критерію для всіх суб'єктів не є повністю обґрунтованим, необхідне коригування, враховуючи тип економічної системи. Рівень розвитку економіки та динаміка державного боргу формують рівень боргової безпеки.

Боргова безпека – «це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи». [3]. Л.С. Омельченко, І.В. Суміна зазначають, що «у вузькому розумінні боргову безпеку держави можна визначити як оптимальне співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями з урахуванням сумарної величини державного боргу та вартості обслуговування його складових». [4]

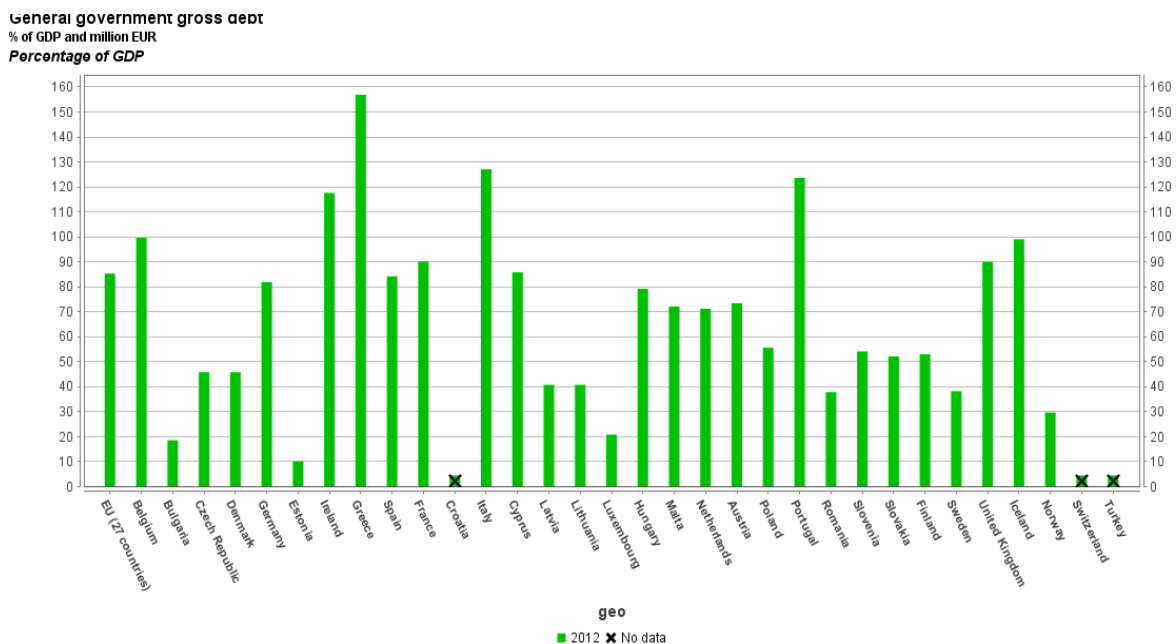

Рис. 1 Відношення державного боргу до ВВП на кінець 2012 р. [2]

При оцінці боргової складової фінансової безпеки необхідно проводити аналіз в розрізі державного та гарантованого боргу.

Таблиця 1

Загальні показники боргової безпеки

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Відношення обсягу державного та гарантованого боргу до ВВП, %	33,54	29	24,75	17,7	14,8	12,31	19,98	34,81	39,93	36,34	36,81
Відношення державного боргу до доходів бюджету, %	151,6	125,5	98,75	60,79	50,11	44,12	58,34	112,41	134,4	113,6	115,3
Відношення державного внутрішнього боргу до ВВП, %	9,47	7,68	6,07	4,35	3,05	2,47	4,71	9,97	13,09	12,4	13,59
Відношення державного зовнішнього боргу до ВВП, %	19,08	17,06	13,54	9,96	9,1	7,42	9,07	14,88	16,79	15,04	14,92
Відношення внутрішнього боргу до ВВП, %	9,47	7,68	6,07	4,35	3,05	2,61	4,92	11,51	14,37	13,34	14,75
Відношення обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	24,07	21,32	18,67	13,36	11,75	9,7	15,06	23,3	25,56	23	22,06
Відношення зовнішнього державного боргу до експорту, %	34,60	29,55	21,33	19,61	19,51	16,55	13,05	31,38	33,1	29,85	29,21

Відношення платежів з обслуговування і погашення боргу до доходів державного бюджету, %	21,31	19,22	18,77	17,19	9,94	6,10	4,39	20,40	17,65	21,86	27,71
Відношення витрат з обслуговування боргу до ВВП,	1,27	0,1	0,9	0,7	0,57	0,46	0,4	0,99	1,44	1,78	1,73

[розраховано на основі даних 5-18]

Період 2002-2012 років можна поділити на дві частини:

1. зниження показників і покращення стану боргової безпеки на протязі 2002-2007 років.

2. погіршення рівня боргової безпеки починаючи з 2008 року.

Щодо першого періоду, причинами зростання боргу в 2004 році стали: для внутрішнього – реструктуризація боргу по ПДВ через випуск ОВДП на суму 1 млрд. 926 млн. грн., для зовнішнього – випуск п'яти та семирічних облігацій на суму 1,1 млрд. дол. [7] Негативними факторами є низька питома вага залучених коштів, що мають інвестиційне спрямування, і, відповідно, зниження фактичних інвестиційних видатків, а також зростання питомої ваги заборгованості перед іноземними комерційними організаціями. 2005 рік характеризувався ревальвацією гривні, що вплинуло на скорочення боргу. Але при цьому за звітами Рахункової палати 73% заборгованості під державні гарантії погашено за рахунок бюджетних коштів. [8]

Найнижчий рівень показників спостерігається в 2007 році. Але при цьому величина зовнішнього боргу перевищила граничний розмір більше, ніж на 0,5 млрд. грн., що вказує на недоліки в державній борговій політиці. Позитивною рисою державної політики є надання переваги довго- та середньостроковим запозиченням. Зростання сукупного боргу, більш ніж у 2 рази в 2008 році зумовлене недостатчею державних ресурсів внаслідок фінансової кризи та отримання кредитів на суму 3 млрд. СПЗ від МВФ та внутрішніх запозичень на суму 23 млрд. грн. [11] За рахунок отриманих позик в 2009 році загальна сума боргу збільшилась на 128 млрд. грн., державна складова в розмірі 227 млрд. грн. майже на 34 млрд. грн. перевищила граничний розмір. [16] В 2010 році подальшому нарощенню сукупного боргу на 114,4 млрд. грн. сприяли внутрішні позики, залучені ресурси спрямовувались на докапіталізацію банків та державних установ. Відповідно найвищим темпом приросту в розмірі 55,6 % характеризувався внутрішній державний борг, що на кінець року становив 161,5 млрд. грн. [17] За 2011 рік державний борг зріс на 33,8 млрд. грн. або 10,5%, гарантований борг підвищився на 7 млрд. грн. або 6,5%. [18] З факторів ризику необхідно відзначити емісію та розміщення Міністерством фінансів ОВДП, номіновані в іноземній валюті. Державний борг на протязі 2012 року зріс на 41,8 млрд. грн. Найвищий темп приросту характерний для внутрішнього гарантованого державою боргу 32,4%, внутрішній державний борг зріс на 17% або 28,8 млрд. грн.

Враховуючи те, що темпи приросту бюджетного дефіциту починають прискорюватись з 2007 року, можна сказати, що утворюється часовий лаг орієнтовним розміром один рік.

Згідно міжнародних стандартів верхнім нормативним значенням щодо відношення загального боргу до ВВП є 60%. З однієї сторони за аналізований період перевищення не зафіксовано, але 3-х разове збільшення даного показника в 2012 в порівнянні з 2007 роком вказує на загрозове зростання боргового ризику. Підтвердженням є перевищення державного боргу над доходами бюджету на 15,3 %. Зростання ВВП на 94% в порівнянні із зростанням сукупного боргу більш, ніж у 5,5 разів за даний період характеризує позиковий характер фінансування державних витрат, тобто країна фактично живе в борг. На протязі 2002-2012 років приріст державного та гарантованого державою боргу становив 439,68 млрд. грн.

Згідно Методики Міністерства фінансів верхньою нормою для відношення зовнішнього та внутрішнього боргу є 20%. Фактичні значення щодо внутрішнього боргу її не перевищували. Зростаюча тенденція з 2009 року є наслідком зниження попиту на банківські ресурси з боку юридичних та фізичних осіб. Комерційні банки спрямовували частину коштів на ринок внутрішніх державних облігацій, особливо враховуючи пропоновану високу дохідність.

Відношення валового зовнішнього боргу перевищувало норматив у 20% на протязі 2002-2003 та починаючи із 2009 року до даного моменту. Це свідчить про суттєву залежність від іноземних кредиторів. Якщо врахувати верхній рівень у 16,79% для відношення зовнішнього державного боргу, це вказує на високу питому вагу гарантованої державою заборгованості. Різкий приріст в 2008 році на 5,36% на фоні 1,65% приросту відношення державного зовнішнього боргу характеризує часткове перекладання корпоративної заборгованості на державний бюджет. Скорочення зовнішнього гарантованого боргу та його відношення до ВВП в останні періоди відбулось в тому числі за рахунок зменшення фінансування дочірніх банків з боку материнських компаній і вилучення останніми частини вже наданих позикових ресурсів, що знижує фінансування для національної економіки.

Відношення зовнішнього державного боргу до експорту нижнім та верхнім нормативним значенням має 30 та 50%. [3] Позитивне сальдо торговельного балансу спостерігається до 2006 року із тенденцією до зниження. Відповідно відношення зовнішнього державного боргу до експорту знижується нижче норми майже до рівня нижньої границі у 10% в 2008 році. Перевищення нижнього нормативу у 2009 році не варто розцінювати як досягнення державної політики, оскільки воно зумовлене перевищенням темпів зростання заборгованості на 31% в порівнянні з темпами зростання експорту та наявністю від'ємного сальдо торговельного балансу.

Практика позикового фінансування державного бюджету привела до посилення навантаження на бюджет: витрати на обслуговування державного боргу порівняно із 2002 роком зросли у 8 разів, загальні витрати на погашення і обслуговування державного боргу збільшились у 10 разів. Даний фактор та зростання боргу, більш, ніж у 6,5 разів приводить до необхідності часткового рефінансування діючої заборгованості за рахунок нових запозичень.

Аналіз боргової безпеки не варто обмежувати оцінкою відношення окремих частин боргу до інших характеристик економічного розвитку, необхідно враховувати витрати на погашення та обслуговування боргу. Методика, окрім відношення загального обсягу державного боргу до ВВП та відношення обсягу внутрішнього і зовнішнього боргу до ВВП, пропонує враховувати рівень зовнішньої заборгованості на одну особу (дол. США), відношення платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього та зовнішнього боргу до доходу державного бюджету.

Таблиця 2

Боргове навантаження на економічну систему України

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	211,3	223,6	256,1	247,9	270,8	298,1	401,3	579,7	759,2	821,8	850,23
Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, грн.	1126,5	1192,1	1358,4	1251,7	1367,7	1505,1	3090,2	4629,1	6044,8	6566,4	6795,9
Відношення платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	5,27	4,36	3,14	2,06	1,68	1,61	1,30	2,17	1,93	2,44	2,00
Відношення платежів з погашення і обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	8,40	14,86	10,37	8,22	5,61	4,18	2,14	9,21	4,84	6,73	10,49
Відношення платежів з обслуговування зовнішнього боргу до експорту товарів, %	1,80	1,49	0,98	0,94	0,87	0,81	0,66	1,03	0,85	1,08	0,90
Відношення платежів з погашення та обслуговування зовнішнього боргу до експорту, %	2,87	5,07	3,25	3,76	2,92	2,09	1,08	4,39	2,12	2,99	4,70
Відношення платежів з обслуговування		0,53	1,37	0,94	0,68	0,46	0,38	2,31	4,52	4,92	4,99

внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	1,48										
Відношення платежів з обслуговування і погашення внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	6,16	4,36	6,77	8,97	3,83	1,92	2,02	11,18	12,71	15,13	15,96

[розраховано за даними 5-18]

Враховуючи зворотні тенденції зміни щодо зростаючих показників боргу та зменшення кількості населення, заборгованість в розрахунку на одну особу зростає. Методика оцінки пропонує використовувати показник, визначений в доларах США і верхнім граничним рівнем визначає 300 дол. в розрахунку на одну особу. Починаючи з 2002 року рівень заборгованості постійно підвищується із перевищенням верхньої границі з 2008 року. Враховуючи динаміку валютного курсу, доцільно враховувати динаміку даного показника, визначеного в національній валюті. Зовнішня заборгованість в розрахунку на одну особу в гривнях зросла в 6 разів, в порівнянні з 4-х разовим підвищенням в доларовому еквіваленті. Середня зарплата за 2011 рік становила 2633 грн., [19] розмір зовнішньої заборгованості на одну особу складає близько 20% від неї, що також вказує на зростання зовнішніх ризиків.

При оцінці боргової безпеки виділяють дві основні групи витрат: погашення боргу та його обслуговування. Позиковий характер ресурсів передбачає їх повернення, оплата ціни залучення відбувається за рахунок новоствореної додаткової вартості. В Україні за підсумками 2011 року питома вага поточних видатків у структурі загального фонду бюджету становила близько 93%, частка державного фінансування в сукупних капітальних видатках є невисокою. Суттєва частина залученого фінансування спрямовувалась на поточні видатки, тобто фактично «проїдалась». І у якості боргового навантаження на бюджет виступає як вартість обслуговування, так і більша частина суми повернення.

Відношення витрат щодо погашення та обслуговування внутрішнього боргу до доходів бюджету коливається від 1,9% в 2007 до 15% в 2011, тобто знаходиться на межі верхнього нормативного значення. Найвищий приріст в 2009 році, що пов'язано з ставками дохідності по ОВДП вище 20%. [20] Аналогічний показник щодо зовнішнього боргу коливається від 14,9% в 2003 році до 6,7 % в 2011 при 15% верхньої норми. Відношення платежів з погашення та обслуговування зовнішнього боргу до експорту знаходиться на рівні 3-4%.

Структура експорту України із високою питоною вагою сировинної складової створює ризики девальвації національної валюти в процесі стимулювання розвитку окремих галузей. Економіка такого типу є чутливою до змін на світовому ринку, негативні тенденції зміни цін приводять до зменшення експорту та створюють додатковий тиск на курс гривні.

Що стосується нормативно-правового забезпечення підвищення ефективності управління державним боргом в 2011 році прийнято «Положення про управління ризиками, пов'язаними з наданням державних гарантій, та розподіл таких ризиків між державою, кредиторами і позичальниками». Недоліком є виключення зобов'язань щодо отриманих позик від міжнародних фінансових організацій під проекти розвитку із загального переліку. Також в сучасних умовах залежності української економіки від долара США окрім кредитного, операційного та ризику ліквідності доцільно окремим елементом виділяти валютний ризик. Відповідно до «Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013-2015 роки» планується досягнути наступних показників «відношення обсягу державного боргу до внутрішнього валового продукту - на рівні не більш як 30,6 відсотка, 30,9 відсотка і 31 відсотка; частка державного внутрішнього боргу - не менш як 50 відсотків; середньозважений строк до погашення державного боргу - не менш як 5,1, 5,3 і 5,4 року;». [21].

Однією з теоретичних концепцій управління державним боргом є обґрунтування доцільності його залучення з метою стимулювання економічного розвитку та компенсації негативного сальдо торговельного балансу. Але при цьому отримані кошти повинні мати інвестиційне спрямування, що в практичній діяльності для країн, які розвиваються, нехарактерно. Надходження позик може мати позитивний ефект, але видатки на їх

обслуговування є частиною бюджетних витрат, що зменшує їх фінансування освіти, науки чи соціального захисту.

Пропозиція емісії ОВДП, номінованих в іноземній валюті, може мати як позитивні, так і негативні наслідки: зростання попиту з боку потенційних інвесторів та підвищення валютних ризиків внаслідок зміни курсу гривні.

Якщо взяти до уваги міжнародні стандарти, що стосуються оцінки рівня світового боргу, то українські показники не вважатимуться критично загрозливими. Але при цьому необхідно взяти до уваги, що, хоча Україна і визнана державою з ринковою економікою, але залишилось достатньо рис трансформаційного періоду. Держава не в стані дозволити собі обслуговування великого боргу внаслідок низького запасу ліквідності та зниження міжнародних резервів НБУ. З цією метою доцільно прислухатись до пропозицій щодо зниження верхнього граничного рівня. Для прикладу,

Висновки. Зростаюча динаміка державного боргу та погіршення показників боргової безпеки вказують на неефективність державної політики в даній сфері. В період 2002-2007 років можна відзначити часткові позитивні результати, досягнуті за рахунок економічного зростання в державі та невисоких темпів приросту заборгованості. В умовах фінансової кризи 2008-2010 років відбувалось боргове фінансування недостачі державних фінансових ресурсів із посиленням навантаження на бюджет. Суттєвим фактором впливу виступила необхідність фінансувати дефіцит Пенсійного фонду, докапіталізація НАК «Нафтогаз України» та ряду банків. Хоча відношення короткострокового боргу до золотовалютних резервів НБУ менше 50%, зниження останніх більше 20% тільки за 2012 рік свідчить про значне погіршення платоспроможності України.

До основних шляхів вирішення проблем, що стосуються підтримання боргової безпеки, належить:

- активізація ринку внутрішніх запозичень через розширення переліку фінансових інструментів із забезпеченням їх ліквідності,
- зниження частки зовнішнього боргу із паралельною диверсифікацією валют запозичення,
- підвищення вимог до капіталу та рівня ліквідності банківської системи з метою зниження ризику необхідності рефінансування в кризових умовах,
- перегляд системи державного гарантування запозичень в бік надання переваги інвестиційним проектам,
- зниження частки гарантованого державою боргу до рівня 20% та 15% в коротко- та середньостроковій перспективі,
- узгодження потребують стратегічні та тактичні характеристики стратегії управління державним боргом: наприклад, необхідність фінансування поточних видатків і зростання навантаження на бюджет в наступні періоди,
- при формуванні графіку запозичень та визначенні об'єму, ставки дохідності, терміну погашення залучених коштів необхідно враховувати сезонний характер наповнення бюджету,
- контролю потребує рівень золотовалютних резервів, який забезпечує поточну платоспроможність держави.

Основною метою боргової політики повинно бути ефективне, цільове використання, контроль за поверненням і обслуговуванням зовнішніх ресурсів з метою фінансування економічного розвитку держави.

Список використаних джерел:

1. Central government debt, total (% of GDP). [Electronic resource]/. - European The World Bank . Official site. - Access mode: <http://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL.GD.ZS>
2. General government gross debt % of GDP and million EUR. [Electronic resource]/. - European Commission. Eurostat. Official site. - Access mode: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/graph.do?tab=graph&plugin=1&pcode=tsdde410&language=en&toolbox=type>
3. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. — Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738
4. Л.С. Омельченко, І.В. Суміна. Боргова безпека України та аналіз її сучасного стану. / Омельченко Л.С., Суміна І.В. // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2012.- № 1
5. Статистичний щорічник України за 2009р./ Державний комітет статистики України. — К., 2010.
6. Статистичний щорічник України за 2011р./ Державний комітет статистики України. — К., 2012
7. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2004 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/345922>
8. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2005 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/651008>

9. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2006 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/883551>
10. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2007 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1126693>
11. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2008 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1462353>
12. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2009 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16728123>
13. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2010 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/img/files/Bulet_vykonan_DBU_2010.pdf
14. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2011 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16740923/Bulet_vykon_budg_2011.pdf
15. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2012 рік. [Електронний ресурс] — Рахункова палата України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16741935/Visnovok_2012.pdf
16. Статистичні матеріали по стану державного боргу України на 31.12.2009 р [Електронний ресурс] — Міністерство фінансів України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/file/link/249538/file/31122009stat.pdf>
17. Статистичні матеріали по стану державного боргу України на 31.12.2010 [Електронний ресурс] — Міністерство фінансів України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/file/link/283759/file/debt_31.12.2010.pdf
18. Статистичні матеріали по стану державного боргу України на 31.12.2011 [Електронний ресурс] — Міністерство фінансів України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/file/link/325766/file/dborg1.pdf>
19. Динаміка середньомісячної заробітної плати по регіонах у 1995-2012 роках [Електронний ресурс] — Державний комітет статистики України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Результати розміщення облігацій внутрішніх державних позик. [Електронний ресурс] — Національний банк України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/bonds/list>
21. Постанова КМУ «Про затвердження Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013-2015 роки» від 29 квітня 2013 р. № 320. [Електронний ресурс] — Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/320-2013-%D0%BF/paran2#n2>

Рецензент: д.е.н., професор Лук'яненко І.Г.